

Марина Кругляк

ВСП "Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж

Державного торговельно-економічного університету"

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: marinakrugliak@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3837-0982>ResearcherID: AAC-2227-2019 (<https://publons.com/researcher/3170036/maryna-krugliak/>)Scopus Author ID: 56490571700 (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorid=56490571700>)**Феномен їдальні у повсякденних практиках студентства підросійської України останньої чверті XIX – початку XX ст.**

Анотація. *Метою статті є показати історію появи такого феномену студентської повсякденності, як їдальня; продемонструвати умови її функціонування та довести безальтернативність її існування як місця, де здійснювалося харчування студентства підросійської України останньої чверті XIX – початку XX ст. Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, систематизація), спеціально-історичних методів (історико-структурний, конструктивно-генетичний, історико-компаративістський) із науковими принципами об'єктивності, системності, історизму. Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії здійснено спробу окреслення феномену студентської їдальні як невід'ємної складової повсякденного життя молоді, що здобувала освіту у вищих навчальних закладах підросійської України останньої чверті XIX – початку XX ст.; продемонстровано вартість студентського харчування й зруйновано популярний у радянській історичній науці міф про «вічноголодного студента». Висновки. Поява студентської їдальні, без якої неможливо уявити сучасний вищий навчальний заклад, як невід'ємної складової студентської повсякденності стала можливою в останній чверті XIX ст. Це було явищем закономірним, зважаючи на зростання чисельності студентства, демократизацію його соціального складу, розширення мережі вищих навчальних закладів, скасування існуючих при університетах підросійської України інститутів казеннокоштных студентів, зростання рівня самоідентифікації та самоорганізованості студентства тощо. Будучи закладом, безумовно, потрібним для систематичної організації харчування значної кількості молоді, їдальня з часом перетворюється на одне із місць революційної діяльності студентства. Пропоновані страви, хоч часто й були доступні студентам, все ж не завжди відзначалися високою якістю й подеколи призводили до появи в молоді хронічних захворювань кишково-шлункового тракту. Тим не менш, альтернативні заклади харчування (паштетні, ресторани, приватні їдальні), через свою елітарність та дорожнечу, користувалися популярністю тільки серед заможного студентства. Для незаможної молоді студентська їдальня, по суті, залишалася безальтернативною формою не лише організації дешевого харчування, але й невід'ємною складовою повсякденності, свідченням цього є численні спогади студентів та студентська творчість.*

Ключові слова: обід, перепис, підросійська Україна, студентство, студентська їдальня, Товариство допомоги нужденним студентам.

Постановка проблеми. Невід'ємною складовою повсякденності студентства є їдальня. Це місце, без якого неможливо уявити жодний навчальний заклад. До прикладу, в нещодавньому опитуванні студентів Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», на запитання «Чи відвідуєте ви студентську їдальню?» 72 % респондентів відповіли ствердно. Рівно стільки ж відзначили, що їдальня є місцем, де «можна смачно і недорого поїсти». 45 % респондентів на питання «Як би ви схарактеризували студентську їдальню?» надали перевагу такому варіантові відповіді: «Можливість весело провести час у компанії друзів» (Харчування. 2023). Саме тому вельми важливим є прослідкувати історію студентської їдальні, визначити умови її функціонування та організації роботи в ній, проаналізувати приблизне меню та його доступність для пересічного студента. Досвід студентства підросійської України останньої чверті XIX – початку XX ст. не буде зайвим.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерелами дослідження стали матеріали українських архівів (Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442; Державний архів м. Києва, ф. 18, 308, 309; Державний архів Київської області, ф. 2; Державний архів Одеської області, ф. 45; Державний архів Харківської області, ф. 3). Архівні документи

.....
являють собою звіти різноманітних товариств допомоги нужденним студентам, офіційне листування очільників губерній підросійської України тощо. Серед опублікованих матеріалів виділимо звіти товариств допомоги нужденним студентам та їдалень дешевих обідів (Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Императорского Университета Св. Владимира, 1910; Отчет общества столовых для недостаточных студентов в г. Харькове, 1899), спогади випускників вишів, зокрема Д. Багалія (Багалій, 1999), В. Чеважевського (Чеважевский, 1912), М. Білінського (Білінський, 1928), І. Мошинського (Мошинський, 1994), матеріали Першого Харківського студентського перепису (Первая..., 1909), в якому детально розглядалися питання харчування молоді. Вартими уваги є також дані періодичної преси (газети «Киевлянин», «Киевская мысль», «Волинь», «Харьковские губернские ведомости», «Студенческая мысль»).

З дорадянських науковців про харчування студентів згадували А. Маркевич (Маркевич, 1890), А. Гусев (Гусев, 1902), П. Іванов (Іванов, 1903), однак комплексно вивченням даної проблеми вони не займалися. Харчування студентів підросійської України, зокрема здобувачів освіти у Харківському та Київському університетах, останнім часом привертає все більшої уваги вітчизняних науковців. Варто згадати публікації Тараса Самчука (Самчук, 2013; Самчук, 2019) та Юлії Шемети (Шемета, 2015а; Шемета, 2015b), в яких проаналізовано повсякдення казеннокоштных студентів Київського університету 1830–1850-х рр.. У монографії Івана Посохова (Посохов, 2013) знаходимо спробу коротко розглянути харчування в контексті засобу, що вплинув на формування студентської субкультури. У статті Володимира Молчанова (Молчанов, 2005) досліджено добробут студентства підросійської України, з окремим наголосом на умовах студентського харчування. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст., й зокрема харчування молоді, розглянуто в монографії Марини Кругляк (Кругляк, 2015). Із зарубіжних науковців можна виділити роботи Анатолія Іванова (Іванов, 2002; Іванов, 2004), присвячені повсякденню студентства Російської імперії.

Мета статті – показати історію появи такого феномену студентської повсякденності, як їдальня; продемонструвати умови її функціонування та довести безальтернативність її існування як місця, де здійснювалося харчування студентства підросійської України останньої чверті XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років, після ліквідації т. зв. інституту казеннокоштных студентів при університетах підросійської України, молодь, що отримувала державну допомогу на навчання й та, що навчалася за свій кошт, опинилася приблизно в рівних умовах щодо вирішення питання харчування. Вибір дійсно був невеликим: харчуватися у хазяйок, в яких знімалося житло; у готелях; підробляти репетиторством за «стіл» та житло. Один зі студентів університету св. Володимира 1860-х років, дехто І. В. Є., згадував: «Ми столувалися в сусідньому домі. Бідний обід наш, слугуючи нам їжею на цілий день, був недостатнім для угамування голоду, й не раз доводилося голодним сидіти за стіл і таким же вставати з-за нього. Щоб вийти з біди, ми вирішили купувати на базарі хліб і масло, які не раз слугували нам десертом після обіду, а також вечерею і сніданком... Не раз доводилося... відмовлятися від обіду через поганий смак поданих страв. Одного разу я з таким ентузіазмом відскочив від столу, що ледве не зламав стільця, на якому сидів. Причиною тому була смажена картопля, смак якої явно вказував нам на присутність у ній свічного сала. Не менш мучили нас невимовно погані щі, приготовлені зі шкаралуп гороху, бобів і квасолі, які нагадували нам щось на зразок їжі, яку готували для рогатої худоби. Відмовитися від столу було неможливо, бо ми через недосвідченість свою заплатили хазяйці на два місяці наперед...» (І.В.Е., 1917, с. 186). Інший студент Київського університету тих часів Н. Д. Богатинов у студентські роки в найскрутніші часи пив окріп з молоком, прикушуючи невеликим шматочком цукру; на Масницю він ніколи не пік млинців, не мав на обід риби; притому, що квартири не знімав, а жив із матір'ю та сестрою у власному помешканні, яке до того ж здавали (Богатинов, 1899, с. 260).

Харчуватися в готелях могли собі дозволити лише заможні студенти, адже місячна вартість обіду у подібних закладах дорівнювала 10 руб. Тож бідні студенти зверталися по допомогу до столовниць, які пропонували обіди за 4–6 руб. на місяць (Быт киевских студентов, 1863, с. 32). Студент Київського університету 1850-х років Бахтін згадував: «Під іменем столовниць, у мій час, були відомі особи, зазвичай прекрасної статі, й притому корінні київські міщанки...Обіди й самі столовниці по суті були дуже схожі всі між собою, ніби виліплені з однієї глини й вилиті в одну форму» (Бахтин, 1876, с. 2). Отож, й даний спосіб отримання якісного харчування не можна вважати прийнятним.

Прагнучи задовольнити свої потреби в їжі, студенти часто вдавалися до хитрощів, зокрема брали продукти в лавці у борг, який не повертали або повертали частково. Так, тільки в березні 1857 року, й то після офіційного звернення власниці лавки М. Сологубової до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, їй вдалося стягнути зі студента

Київського університету М. Романовича частину боргу, який той мав сплатити за взяті в лавці 1855 року продукти (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 170, спр. 72, арк. 4–5).

Усвідомлюючи серйозну проблему з організації харчування студентства, насамперед неможливого, керівництво вищих навчальних закладів у 1870-ті роки вирішило дозволити відкрити в їхніх приміщеннях їдальні. До прикладу, в університеті св. Володимира вартість разової порції коливалася від 15 до 30 коп., а от місячний обід, що складався з трьох страв, коштував не більше від 7 руб. (Чеважевський, 1912, с. 564). Про важливість появи студентської їдальні свідчать спогади її відвідувачів. Випускник університету М. Білінський зазначав, що «обіди, справді, були дуже гарні і недорогі; заходили сюди обідати і не-студенти, – офіцери, акушери» (Білінський, 1928, с. 119).

Їдальня утримувалася на оборотний капітал, що утворювався від плати за обіди та сніданки, а тому жодного комерційного зиску не мала. Навпаки, архівні джерела свідчать, що операційні роки нерідко закінчувалися дефіцитом, а тому навіть доводилося позичати в студентської каси гроші на її утримання. Очолював їдальню окремий господарський комітет, який обирали на загальностудентській сходці. Тим не менш, попри своєчасність появи, їдальня не завжди вирішувала проблеми молоді через подеколи високі ціни за страви. В. Чеважевський зауважував, що тут могли харчуватися більш багаті студенти, які, до того ж, жили то однією стравою в день, то лише чаєм з ковбасою й булкою за 3 коп. (Чеважевський, 1912, с. 562, 564). Бідніші ж продовжували сподіватися на щедрість хазяйок. Підтвердження даній тезі знаходимо у спогадах іншого студента Київського університету, відомого історика Дмитра Багалія: «Брали ми в нашої квартирної хазяйки не по повному обіду, а один на двох або три на чотирьох. Нам же ще й не досипали борщу або супу, як це ми встановили, зробивши перевірку... Про тяжке економічне становище нашого колективу свідчить і той факт, що ми збирали цілий місяць паперові мішечки, що в них угортали нам у булочній булки, щоб обміняти їх на три фунти ковбаси – це було для нас „Валтасарове бенкетування“» (Багалій, 1999, с. 85).

Наприкінці XIX – на початку XX ст., у період стрімкого зростання чисельності студентства, якість студентського харчування стала все більше й більше цікавити громадськість. Популярні на початку XX ст. студентські переписи, й зокрема проведений 1909 року Перший харківський студентський перепис, доводили тезу про неможливість молоді конкретними цифрами. Приміром, дане анкетування продемонструвало, що 9,2 % студентів Харкова обідають нерегулярно (Первая..., 1912, с. 26). Наголосимо ще раз – обідали, адже, як зазначав дослідник побуту московського студентства початку XX ст. П. Іванов, «студент їсть тричі на день: зранку чай з хлібом і ввечері чай з хлібом, всередині дня має обід, щоправда, такий, що саме після нього прокидається справжній апетит» (Іванов, 1903, с. 41).

Порівняння даних між студентами різних факультетів Харківського університету, студентами Харківського ветеринарного інституту та слухачками місцевих вищих жіночих курсів (ВЖК), що харчувалися нерегулярно, дало змогу дійти наступного висновку: в найгіршому становищі перебувають студенти природничого (9,7 %) та юридичного (9,8 %) факультетів університету, а також вільнослухачки (11,9 %); натомість найменше голодуючих серед студентів філологічного факультету (8,2 %) та курсисток-слухачок ВЖК (6,9 %) (Первая..., 1912, с. 27). Останній факт можна пояснити тим, що жінки відзначаються економністю та ощадливістю.

Відповідно до харківського перепису студенти могли обідати в п'яти місцях: 1) вдома та на квартирі; 2) у студентській їдальні; 3) у приватних їдальнях; 4) у гостях і знайомих та 5) «де доведеться» (останні дві групи в сумі становили 1 % опитаних). Найбільше респондентів обідало вдома (45,6 %). Цікаво, що серед курсисток цей показник дорівнював рекордні 69 %, в той час як серед студентів ветеринарного інституту – лише 30,2 % (Первая..., 1912, с. 28–29). Припускаємо, що пояснити дані цифри можна так. По-перше, курсистки, у переважній більшості, були родом з Харкова, тобто жили разом із батьками й харчувалися вдома, а от студенти ветеринарного інституту в основному були приїжджими. По-друге, матеріальне забезпечення слухачок ВЖК було кращим порівняно зі студентами інших вишів, адже курси були закладом неурядового сектору, де була вищою, ніж в університеті, плата за навчання та відсутні різні типи державної допомоги.

Отже, за даними Першого Харківського студентського перепису, 83,8 % молоді витрачало кошти на харчування, незалежно від місця його отримання, причому найбільший відсоток (97,2 %) припадав на найменш забезпечену групу в середовищі місцевого студентства, а саме: студентів ветеринарного інституту. 27,5 % курсисток обідало безкоштовно у рідних (серед студентів ветеринарного інституту цей показник становив лише 0,9 %, а середній по трьох вишах Харкова – всього-на-всього 12,4 %). Незначна частина студентства отримувала обід за урок та інші послуги (3,3 %) або за рахунок благодійних організацій (0,4 %) (Первая..., 1912, с. 30–31).

З'ясуємо середню вартість звичайного та місячного обіду. Так, за даними вищезгаданого перепису, 37,7 % опитаних сплачувало за разовий обід від 15 до 25 коп., 32,3 % – до 15 коп.,

.....
25,4 % – від 25 до 35 коп. Інакше кажучи, 70 % харківських студентів витрачало на обід менше від 25 коп. Прослідкуємо витрати на обід між слухачками місцевих ВЖК та студентами. Отже, 60,6 % курсисток і 42,8 % студентів ветеринарного інституту витрачали на обід менше від 15 коп., що перевищує середній показник по студентах міста. Від 15 до 25 коп. за обід сплачували 42 % студентів ветеринарного інституту та 37,7 % студентів Харківського університету. Якщо ж подивитися на тих, хто мав змогу платити за обід більше від 25 коп., то це 33,2 % студентів університету, 18,2 % курсисток й лише 15,2 % студентів ветеринарного інституту. Доволі високу частку курсисток у першій групі варто, напевне, пояснити так: більшість слухачок харчувалася вдома, а отже, в них не було потреби витрачати зайві кошти на їжу. В той же час студенти ветеринарного інституту не мали таких привілеїв, будучи в основному приїжджими та незаможними. Серед студентів університету до 15 коп. за обід сплачували філологи (40,3 %) та математики (40 %). Середня ж вартість разового обіду в Харкові становила 18 коп., місячний обід обходився у 8 руб. 66 коп. (найбідніші студенти філологічного факультету витрачали 6 руб. 94 коп., студенти ветеринарного інституту сплачували трохи більше – 7 руб. 69 коп., а от найдорожчі місячні обіди були в студентів юридичного та природничого факультетів – відповідно 9 руб. 20 коп. та 9 руб. 58 коп.) (Первая..., 1912, с. 33–36). Відвідуванню студентських їдалень надавало перевагу 29,3 % місцевих студентів. Найпопулярнішими їдальні були серед математиків (39,6 %) і філологів (47,4 %), а також студентів ветеринарного інституту (40,9 %) (Первая..., 1912, с. 29).

Облаштування діяльності студентських їдалень і кухмістерських являло собою одну з форм діяльності численних товариств допомоги нужденним студентам і «попечительств» (піклувань), що у 1870–1880-ті роки стали інтенсивно виникати при вищих навчальних закладах. Так, Піклування про недостатніх студентів при Новоросійському університеті у 1878–1885 рр. виділило 17 000 руб. на «здешевлення столу для студентів, тобто на утримання кухмістерської та придбання марок» (Маркевич, 1890, с. 720). До часу появи власних їдалень благодійні установи домовлялися про сплату за обіди найбільш нужденним здобувачам вищої освіти у студентських і приватних їдальнях. Зокрема, Товариство допомоги студентам університету св. Володимира у 1897–1898 навч. р. асигнувало близько 5 тис. руб. на сплату 19 000 обідів. У київських приватних їдальнях Ільїної, Волковської, Грищенко обіди видавали у вигляді позики розміром у 25 коп. На місяць студенти отримували 2 400 обідів (ДАК, ф. 309, оп. 1, спр. 45, арк. 1 зв.). Подібна форма допомоги стала практикуватися товариством з 1892 року (ДАК, ф. 309, оп. 1, спр. 48, арк. 16). Скромнішою є діяльність Товариства допомоги слухачкам ВЖК у Києві. За період з 1906 по 1910 роки воно асигнувало 2 235 руб. 20 коп. студентській університетській їдальні для видачі 8 356 обідів найбільш бідним своїм курсисткам (ДАКО, ф. 2, оп. 228, спр. 232, арк. 11).

Пізніше товариства допомоги беруться до відкриття власних їдалень. Приміром, лише 10 жовтня 1899 року на кошти Товариства допомоги студентам університету св. Володимира відкрито їдальню в найманому приміщенні по вул. Фундуклеївській, 36 (ДАК, ф. 309, оп. 1, спр. 48, арк. 2а, 16 зв.; ДАКО, ф. 2, оп. 221, спр. 332, арк. 8). Вартість обіду з двох страв в їдальні становила 25 коп., за 18 коп. можна було замовити напівобід (перша страва без м'яса та півпорції другої страви). Ті ж, хто мав гроші лише на чай і каву, могли заплатити відповідно 3 коп. та 5 коп. Цікавим бонусом для відвідувачів їдальні була безкоштовна місцева та столична преса (Столовая Общества вспомоществования, 1899). Надалі, зі зростанням попиту та популярності закладу, їдальня розширялася. 1903 року для неї збудовано окреме приміщення на вул. Гімназичній, 3. У середньому за день працювало п'ять змін, відвідувало заклад до тисячі осіб (Студенческая столовая, 1903).

Таблиця 1.

Діяльність їдальні при Товаристві допомоги студентам університету св. Володимира (1908–1913 рр.)¹

Рік	Кількість виданих за рік порцій	Середня кількість відвідувачів на день	Середні витрати на одного відвідувача на день, (коп.)
1908–1909	168 929	384	28,1
1911–1912	210 887	437	32,55
1912–1913	269 476	564	31,3

¹ Таблицю складено за: Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Императорского Университета Св. Владимира за 1909 год, 1910, с. 4–7; Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Императорского Университета Св. Владимира за 1911–1912 год, 1913, с. 4, 26–28; Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Императорского Университета Св. Владимира за 1912–1913 год, 1914, с. 26–27.

Нерідко, через фінансові труднощі, студентські їдальні добровільно переходили під управління Комітетів Товариств допомоги. Так, 1903 року при Київському політехнічному інституті (КПІ) було відкрито студентську їдальню (Отчет о состоянии Киевского Политехнического Института Императора Александра II за 1903 год, 1904, с. 122). Однак через неприбутковість установи Правління навчального закладу 1909 року змушене було передати її до сфери діяльності Товариства допомоги нужденним студентам КПІ (ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 865, арк. 28). Комітетові Товариства довелося витратити значні кошти на ремонт приміщення, взявши частину пожертвованого О. М. Терещенком капіталу, що його було призначено на студентський гуртожиток. Перебування їдальні у віданні Комітету було можливим за умови укладення угоди на визначений термін з відповідальними утримувачами. Відповідно до підписаного 1909 року договору (термін дії – три роки) утримувачі були зобов'язані придбати для їдальні новий інвентар на 1 500 руб. та щомісячно відраховувати на користь Комітету 5 % валової виручки (ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 1091, арк. 1–1 зв.).

Метою «комітетської» їдальні було забезпечення студентства «свіжими, доброякісними та в належній кількості за мірою вимоги та за умовами» їжею та закусками (ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 1091, арк. 1). Графік роботи закладу був таким. Їдальня при КПІ працювала з 1 вересня по 1 травня, а також на Різдво та Великдень щоденно з 12:00 до 16:00. Нагляд за якістю приготовленої їжі та кількістю її у порціях й контроль за утриманням їдальні й буфету здійснювали шість чергових та два ветеринари, що обиралися економічною комісією зі студентів. Її виконували цю роботу вони не безоплатно, отримуючи щомісяця 10 руб. (плюс додаткові 3 руб. на трамвай сплачувалися старості чергових), до того ж, мали щодня повний обід (ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 1091, арк. 1 зв., 7).

«Комітетські» їдальні субсидувалися адміністрацією, частково існували за рахунок благодійних коштів і сум від плати за обіди. Сміливо можемо сказати, що це були неприбуткові установи, оборотні кошти яких цілеспрямовано йшли на організацію безкоштовних і дешевих обідів для студентів (Іванов, 2004, с. 85). Однак невдовзі їдальні набудуть нових функцій, ставши місцем зустрічей членів земляцтв й підпільних революційних організацій, місцем сходок і поширення нелегальної літератури (Мошинський, 1994, с. 273). Напевно через це імператор Микола II Височайшим повелінням від 16 квітня 1905 р. постановив допоміжні установи для студентів, що діяли при вишах, в т. ч. й їдальні, закрити (ДАК, ф. 309, оп. 1, спр. 48, арк. 24). По закінченні ж Першої російської революції 1905–1907 рр. більшість студентських «комітетських» їдалень опинилася під юрисдикцію студентських кооперативних організацій, які свою діяльність зосередили на отриманні прибутку (Іванов, 2002, с. 41).

Приміщення студентських їдалень з попереднього губернаторського дозволу й під наглядом поліції використовувалися для організації сімейних вечорів, засідань земляцтв, легальних гуртків. Натомість неофіційно й без належного дозволу – як місце зібрань студентів-страйкарів, які не бажали відвідувати заняття (ДАКО, ф. 2, оп. 226, спр. 428, арк. 26–32 зв., 41, 44).

Їдальні при закладах студентської «самопоміги» можна розглядати як кооперативні організації, однак часто неприбуткові. Так, їдальня, відкрита 21 вересня 1911 р. на вул. Фундуклеївській, 22, при Товаристві швидкої допомоги нужденним студентам у вищих навчальних закладах м. Києва, щодня обслуговувала до 3 000 осіб. Про популярність установи та невисоку місткість зйомного приміщення (у залі вміщувалося одночасно до 200 осіб) свідчать довгі черги, що тягнулися нерідко по тротуару Фундуклеївської вулиці майже до Володимирської. Подеколи студентів доводилося витратити півтори години, аби потрапити всередину. За результатами анкетування, яке було проведено 1913 року серед відвідувачів їдальні, доходимо висновку, що найчастіше студенти споживали повну другу страву (53 % опитаних), половину першої страви (43,6 %), майже ніхто не замовляв третьої страви (80,9 %). Якість їжі була оцінена найчастіше як задовільна, кількість їжі – як достатня (Отчет о деятельности Общества скорой помощи нуждающимся учащимся в высших учебных заведениях г. Киева, 1914, с. 8–13). Не слід цьому дивуватися, бо нагляд за продуктами харчування, процесом приготування їжі та загальним санітарним станом приміщення їдальні здійснювали ветеринарний лікар та самі студенти – чергові та староста, що обиралися Правлінням й отримували за свою роботу гроші (ДАК, ф. 308, оп. 1, спр. 6, арк. 1–8; спр. 10, арк. 4 зв.–5 зв.). Щоб боротися з відвідуванням їдальні не-студентами (а це до чверті тих, що замовляли обід), Правління товариства заборонило вхід стороннім з 12:00 до 16:00 з 1 вересня 1913 року. Попри значний ажіотаж та наплив студентів, діяльність установи була неприбутковою (Отчет о деятельности Общества скорой помощи нуждающимся учащимся в высших учебных заведениях г. Киева, 1914, с. 8–13).

У роки Першої світової війни функції допомоги студентству в покращенні його харчування здійснювалися Товариством й через роботу відкритого 1916 року магазину. За сприяння продовольчого відділу Київської міської управи Правління студентської організації закуповувало

.....
необхідні для молоді продукти й продавало їх за пільговими цінами (ДАК, ф. 308, оп. 1, спр. 15, арк. 1–1 зв.).

Звернемо увагу й на той факт, що студентство прагнуло організувати якнайкраще своє харчування, не забуваючи й про модні тенденції. 1910 року група київських студентів відкрила на вул. Фундуклеївській, 12, вегетаріанську їдальню «Нове життя». Для приготування страв навіть було запрошено «ідейного кулінара-спеціаліста». Вартість обіду для студентів становила 25 коп. (з двох страв) та 35 коп. (з трьох страв), місячні обіди обходилися відповідно у 6 руб. 75 коп. та 9 руб. Нужденні студенти, що подавали заяву від каси взаємодопомоги або правління земляцтва, отримували знижку (Вегетарианская столовая, 1910).

Громадськість будь що прагнула допомогти нужденній молоді. Так, у Харкові наприкінці XIX – на початку XX ст. працювали такі благодійні організації, як їдальня дешевих обідів, єврейська дешева їдальня, товариство їдалень для незаможних студентів. Розпочавши свою діяльність у 1880–1890-х рр., ці установи звертали увагу головним чином на «повну доброякісність та невіддільність провізії, на чистоту, смачне приготування, поживність та можливе різноманіття їжі». Низькі ціни на обіди привертали увагу не тільки нужденної молоді, а й випадкових відвідувачів, через що 1893 року їдальня дешевих обідів змушена була припинити свою діяльність. Вартість обіду в подібних закладах насправді була однією з найнижчих у місті. Так, наприкінці XIX ст. вона складала (у Товаристві їдалень для незаможних студентів) 20 коп., або 6 руб. на місяць; деякі відвідувачі вносили пониженої плату розміром від одного до чотирьох рублів, знижуючи її у такий спосіб до 5 коп. за окремий обід (Гусев, 1902, с. 126, 127, 147, 151). Через подорожчання продуктів харчування у 1906–1907 рр. вартість обіду зросла на 5–6 коп. (До порівняння, 1907 року вартість обіду з двох страв у їдальні Товариства допомоги нужденним студентам університету св. Володимира складала 32 коп., з трьох страв – 39 коп. (В студенческой столовой, 1907)). Студенти могли замовити й т. зв. «здешевлені» обіди за 12,5 коп. У середньому кожен десятий обід видавався безкоштовно (згідно зі звітами Товариства, 1897 року здешевленими і дармовими обідами користувалося 15 % відвідувачів їдальні, 1898 року – вже 20 %) (Отчет Общества столовых для недостаточных студентов в г. Харькове, 1898, с. 4; Отчет общества столовых для недостаточных студентов в г. Харькове, 1899, с. 4). До прикладу, 1907 року видано 108 288 обідів, з них 9 2520 за нормальною ціною, 5 814 – за здешевленою ціною та 9 954 безкоштовно (Отчет Общества столовых для недостаточных студентов высших учебных заведений г. Харькова, 1908, с. 3, 13). Наскільки важливою була діяльність Товариства їдалень для недостатніх студентів у м. Харкові, свідчить той факт, що щоденно користувалося обідом у приміщеннях установи до 350 студентів у першому півріччі й понад 500 осіб восени-взимку 1897 року. Через відсутність місць близько ста студентів щоденно не могли бути прийняті до їдальні (Отчет Общества столовых для недостаточных студентов в г. Харькове, 1898, с. 5).

Що являв собою студентський обід в їдальні? Наприкінці XIX ст. у студентській їдальні, організованій студентом юридичного факультету Київського університету В. Рутенбергом, всього лише за 9 коп. можна було отримати одну страву з необмеженою кількістю хліба (Мошинський, 1994, с. 273). У Товаристві їдалень для недостатніх студентів у м. Харкові пропонували обід з двох страв із третьою щонеділі та пиріжками щочетверга; однакові страви повторювалися в меню не раніше ніж раз на 7–10 днів. Відвідувачів щодня годували двома першими та трьома-чотирма другими стравами. У раціоні були овочі, яловичина, риба, м'ясо птиці (Отчет Общества столовых для недостаточных студентов в г. Харькове, 1898, с. 3–4). Більш різноманітним було меню аналогічної громадської установи в Одесі. Місцеве Товариство їдалень для недостатніх студентів 1912 року пропонувало щоденно 3–4 супи, 4 м'ясних страви, 2–3 соуси, рибу, овочі, 6 гарнірів, 2–3 солодких страви, чай, молоко, каву, какао, мацоні, необмежену кількість білого і чорного хліба (ДАОО, ф. 45, оп. 19, спр. 1426, арк. 3 зв.). Бідніші ж відвідувачі їдалень громадських установ могли собі дозволити один обід на двох або лише одну страву, яку доповнювали склянкою чаю чи молока з хлібом (Отчет Общества столовых для недостаточных студентов высших учебных заведений г. Харькова, 1908, с. 13). Найчастіше в їдальнях товариств допомоги пропонували обід з двох страв, однак нерідко студенти самі їх обирали. Комітетська їдальня Товариства допомоги нужденним студентам Харківського технологічного інституту (ХТІ) 1903 року пропонувала студентам небагате меню: гаряче (борщ або суп із м'ясом, бульйон з пирогом), печеню з гарніром або солінням, кашу з маслом та солодке (ДАХО, ф. 3, оп. 283, спр. 63, арк. 13 зв.). Варто наголосити, що найвагоміше місце в раціоні студента, особливо молодших курсів, посідав хліб. Це був єдиний продукт з найдешевших, який надійно вгамовував голод (Иванов, 1903, с. 42). Підтвердження цьому знаходимо в студентській пісенці «В университетской столовой» (переклад з російської), вміщеній у збірнику «Gaudeamus» (Харків, 1913 р.):

На катар давно патент
Взяв студент із злоби!
– Ану, де такий студент,
Без катара щоби?!

Каша гречана – по 3,
Півбитка – 13,
Хліб даремно! Знай бери!
І разом – 16.

Якщо ж надумаєш коли
Тихо луснуть з жиру,
То візьми ще тоді
На п'ятак – гарніру!

Ну, а якщо твій бюджет
З горя, делікатно,
Оголосив нейтралітет,
Пам'ятай: хліб – безоплатно! (Gaudeamus, 1913, с. 8)

Судячи зі студентського фольклору, не менш популярною стравою в щоденному меню молоді інтелігенції була ковбаса. Її називали «першою, другою і третьою стравою студентських обідів» (Gaudeamus, 1913, с. 8).

Таблиця 2.

Список страв, що пропонувалися в їдальні Товариства їдалень для недостатніх студентів у м. Одесі, 1912 р. (ДАОО, ф. 45, оп. 19, спр. 1426, арк. 4–4 зв.)

	Вартість порції (коп.)	Вартість ½ порції (коп.)
Борщ малоросійський	11	
Борщ з грибами	8	
Суп з протертою ячною крупою	8	
Бульйон, чашка	5	
Котлети	12	6
Битки в сметані	12	6
Яечня	12	
Картопляні котлети з грибним соусом	12	6
Молода картопля в сметані	12	6
Соус м'ясний з картоплею і помідорами	14	7
Розбрат	14	7
Печінка в сметані	14	7
Яловича грудина під соусом (хроновим)	14	7
Зрази з кашею	14	7
Тефтелі в помідорному соусі	14	7
Пілав з барашка	14	7
Вареники з м'ясом	14	7
Кабачки фаршировані	14	7
Помідори фаршировані	14	7
Фарширована капуста	14	7
Риба маринована	14	7
Заливне із судака	14	7
Рибні котлети з грибним соусом	14	7
Судак по-польськи	14	7
Смажені бички	14	7
Перець фарширований	14	7
Риба фарширована	14	7
Голубці	14	7
Бички смажені	14	7
Біфштекс	16	8
Шніцель	16	8
Антрекот	16	8
Смажена яловичина	16	8
Брезоль	16	8
Відбивні яловичі котлети	16	8
Баранячі котлети	16	8

Продовження таблиці 2.

Свинячі котлети	16	8
Фарширована яловича грудка	16	8
Сосиски з гарніром	16	8
Пиріжки, смажені в маслі з м'ясом, рисом і грибами	3	
Пиріжки, печені з рисом, грибами і рибою	3	
Солодкі страви	6	3
Морозиво	6	
Кисіль	6	
Каша рисова молочна	6	
Каша манна з підливкою із журавлини	6	
Желе лимонне	6	
Мус яблучний	6	
Крем	6	
Компот	6	
Салат картопляний	3	
Салат із огірками	3	
Червона капуста	3	
Свіжі помідори і картопля	3	
Огірок	1	
Гарніри: макарони, гречана каша, ячна каша, квасоля, горох, картопля смажена, картопля варена, картопляне пюре, морква, тушкована капуста, вермішель	різний гарнір – 5 коп., одного типу – 3 коп.	
чай	3	
кава	6	
какао	8	
молоко	4	
мацоні	4	
вегетаріанські страви (вареники з сиром, вареники з капустою, сирники, макарони зі швейцарським сиром)	14	7

Дещо пізніше від їдальень з'явилися буфети при вищих навчальних закладах. Так, буфет при Харківському університеті було відкрито лише 1903 року. Порівняно із середніми по місту, ціни в буфеті були невисокими, однак для 70,1 % студентів все одно неприйнятними. З метою призупинення поширення серед студентства хвороб органів травлення, пов'язаних із неякісною їжею в їдальнях, Правління Харківського університету видало правила для студентських буфетів (1910). Відповідно до цього документу у буфетах відтепер було заборонено продаж масла, штучних мінеральних вод, фруктів, некип'яченого й холодного молока (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років, 2004, с. 266). Аби мати уявлення про доцільність роботи буфету, пропонуємо ознайомитися з меню подібного закладу при Товаристві допомоги нужденним студентам КПІ. Отже, 1909 року маємо такі ціни: бутерброд з маслом та шинкою – 9 коп., дві сосиски – 6 коп., пиріжок – 3 коп., булка, ватрушка, тістечко – по 3 коп.; склянка чаю – 2–3 коп., молока – 4 коп., кави – 5 коп., какао – 8 коп. За копійку можна було придбати шматок чорного або білого хліба, бублик або три кусні цукру. Графік роботи буфету: з 15 серпня по 25 травня, щоденно, з 10:00 до 16:00 (за винятком днів, коли не проводилися заняття) (ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 1091, арк. 1 зв., 6). У ХТІ буфет частково виконував функції їдальні. З 1 по 20 червня та з 15 по 31 серпня, коли студентська їдальня офіційно не працювала, саме в ньому можна було поспідати (пропонувалися каша, котлети, пиріжки, чай, кави, молоко і какао) (ДАХО, ф. 3, оп. 283, спр. 63, арк. 13).

Певну популярність серед заможного студентства мали приватні їдальні. Відповідно до харківського перепису 1909 року їхніми відвідувачами було 24,1 % респондентів (Первая Харьковская студенческая перепись, 1912, с. 28–29). Поїсти можна було також у паштетних і в готелях. Зокрема, київська паштетна 1911 року надавала студентам пільговий обід з двох страв вартістю у 30 коп., а от три страви із солодким коштували вже 40 коп. (ДАКО, ф. 2, оп. 226, спр. 248, арк. 30 зв.). Звісно, що вартість обіду в готелях була значно вищою. Готель «Метрополь» (Київ) 1900 року пропонував помісячні обіди для студентів за 9 руб. (Молчанов, 2005, с. 45). Більш демократичним був ресторан при «Європейському готелі» (Харків),

щоправда, ціни актуальні на 1890 рік: сніданок – 30 коп., вечеря – 40 коп., обід – від 60 коп. до 1–2 руб. (Гранд-отель ресторан, 1890). Час від часу готелі йшли назустріч студентству в організації різних заходів, свідомо знижуючи ціни. Зокрема, 17 січня 1914 року, у день святкування річниці від заснування Харківського університету, ресторан готелю «Національ» обслуговував спеціальну гала-вечерю. Молоді пропонувалися обід від 50 коп. та вечеря від 40 коп. за умови попереднього замовлення столиків. А першокласний ресторан «Імперіал» у цей святковий день надавав студентам 20-відсоткову знижку (Gaudeamus, 1914, с. 1 зв.).

Вказані вище ціни на пропоновані в закладах харчування продукти та більш-менш різноманітне меню можуть навести читача на думку, що явище «голодного студента» є не більше, як створений радянською ідеологією міф й що якість харчування молоді була задовільною. Підтвердимо або спростуємо сухі цифри відгуками студентів про характер їхнього харчування за даними Першого Харківського студентського перепису (1909). Згідно з ним 17,9 % студентів, що залишили «особливі зауваження», скаржилися, що спожита ними їжа є недостатня, несвіжа, несмачна, брудна («Доводиться тижнями голодувати», «Добре було б обідати щодня», «Як не дивно, але іноді приємно подумати, що прийде колись час, коли буду їсти досита»), 8,3 % респондентів висловлювали ті самі зауваження по відношенню до їжі в студентських їдальнях («Обідаю в студентській – цим сказано все», «Маю нещастя столуватися в Студентській», «Студентська їдальня – могила для бідного студента; це – повільне самогубство»). 13,2 % опитаних (105 осіб) скаржилися на проблеми з органами травлення через неякісність харчування, 29 студентів з цієї групи, або 27,6 %, стверджували, що завдячують появі проблем зі здоров'ям саме студентській їдальні. І ще одна характерна риса функціонування студентських закладів харчування, яка викликала обурення молоді, – стояння в черзі. 6,1 % опитаних скаржилися на те, що, вибравши собі нові страви, вони мусили ставати у нові довгі «хвости», витрачаючи на це по 1–2 години (Первая Харьковская студенческая перепись, 1912, с. 48–50) (у студентських їдальнях довгі черги треба було вистояти біля каси, де продавалися обідні марки, біля стійки з чаєм, навіть біля вішалки, куди здавали одяг) (В студенческой столовой, 1907).

Цікаво, що згаданий нами Харківський квартирний перепис 1909 року дає змогу підтвердити конкретними цифрами невисоку якість пропонованих студентськими їдальнями продуктів харчування. Зокрема, на захворювання шлунково-кишкового тракту, спричинені неперіодичним харчуванням та неякісним станом спожитих продуктів, страждали 32,6 % харківських студентів, причому найгірша ситуація спостерігалася у ветеринарному інституті (43,3 %), найкраща – серед курсисток (22,7 %). Найбільший відсоток хронічно хворих був серед тих, хто харчувався в студентській (40,1 %) та приватних (39,4 %) їдальнях, а найменший – серед тих, хто обідав у рідних чи родичів (11,8 %) (Первая Харьковская студенческая перепись, 1912, с. 38–40).

Інколи голодне існування студентів мало фатальні наслідки. Наприкінці 1880-х рр. у газетах, що видавалися в Російській імперії, писали про три випадки смерті студентів (з них два самогубства), де голодування відіграло не останню роль (Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Университета Св. Владимира, 1904, с. 7). За даними Г. Гордона, у Російській імперії за період з 1902 до 1909 рр. було скоєно 40 «голодних» самогубств (Гордон, 1914, с. 180). На нашу думку, не варто перебільшувати розмірів студентського голодування, адже джерела, якими ми мусимо послуговуватися через відсутність офіційних статистичних даних, мають найчастіше публіцистичний характер й відзначаються емоційним тоном викладу матеріалу. Зокрема, в одній з нотаток консервативної газети «Киевлянин» писали про факт здійсненого журналістами «Киевских губернских ведомостей» розслідування з метою підтвердження або спростування наведеного іншою місцевою газетою «Киевский телеграф» свідчення про начебто смерть студента університету від голоду. Врешті-решт, автори замітки дійшли висновку, що однозначно стверджувати про смерть студента університету від голоду неприпустимо (Умирают ли у нас с голоду?, 1866).

З іншого боку, явище голодного студентства було спричинене невмінням раціонально використовувати кошти, банально – економити. У спогадах про роки навчання в Київському комерційному інституті (початок XX ст.) К. В. Островитянов розповідає про двох своїх товаришів, які вели розгульний спосіб життя, швидко витрачаючи кошти. Після того як їм вдалося хитрістю отримати від батьків велику суму грошей, вони вирішили всю її витратити. Пишно відсвяткували Різдво, а на Новий рік ялинку прикрасили істівними «іграшками» – сосисками, кільками, солоними огірками (Островитянов, 1967, с. 64–65). Звісно, такому контингенту студентства часто доводилося голодувати, але зовсім не через бідність.

На думку харківського науковця Івана Посохова, можна говорити про існування особливого «культу бідності» і простоти серед студентів, що склався наприкінці XIX ст. й виявлявся не тільки в улаштуванні житла, але й в організації харчування, коли «студент майже

.....
пишався бідністю». Суспільне співчуття до студентів також сприяло формуванню образу вічно голодного студента, гіпертрофованого в радянський час (Посохов, 2013, с. 93).

Висновки. Поява студентської їдальні, без якої неможливо уявити сучасний вищий навчальний заклад, як невід'ємної складової студентської повсякденності стала можливою в останній чверті XIX ст. Це було явищем закономірним, зважаючи на зростання чисельності студентства, демократизацію його соціального складу, розширення мережі вищих навчальних закладів, скасування існуючих при університетах підросійської України інститутів казеннокоштных студентів, зростання рівня самоідентифікації та самоорганізованості студентства тощо. Будучи закладом, безумовно, потрібним для систематичної організації харчування значної кількості молоді, їдальня з часом перетворюється на одне із місць революційної діяльності студентства. Пропоновані страви, хоч часто й були доступні студентам, все ж не завжди відзначалися високою якістю й подеколи призводили до появи в молоді хронічних захворювань кишково-шлункового тракту. Тим не менш, альтернативні заклади харчування (паштетні, ресторани, приватні їдальні), через свою елітарність та дорожнечу, користувалися популярністю тільки серед заможного студентства. Для незаможної молоді студентська їдальня, по суті, залишалася безальтернативною формою не лише організації дешевого харчування, але й невід'ємною складовою повсякденності, свідченням цього є численні спогади студентів та студентська творчість.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячності усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Gaudeamus : студенческий сборник (1913). Харьков : Тип. «Утро», 10 с.

Gaudeamus : студенческий сборник (1914). Харьков : Тип. «Утро», 32 с.

Багалій, Д. І. (1999). *Вибрані праці* : у 6 т. / [В. В. Кравченко (голов. ред.)]. Харків : ХГІ «НУА», т. 1, 600 с.

Бахтин (1876). Воспоминания из университетской жизни (Конца пятидесятих годов) (Записки покойного киевского студента). *Киевлянин*, 21 сентября, 1–2.

Білінський, М. (1928). З минулого пережитого. 1870–1888. *Україна*, 2, 117–132.

Богатинов, Н. Д. (1899). Воспоминания. *Русский архив*, 2, 245–270.

Быт киевских студентов (1863). *Журнал Министерства народного просвещения*, 4, 31–35.

В студенческой столовой (1907). *Киевская мысль*, 1 ноября, 3.

Вегетарианская столовая (1910). *Студенческая мысль*, 23 ноября, 23.

Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Императорского Университета Св. Владимира за 1909 год. (1910). Киев : Тип. К. В. Андрусича, 52 с.

Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Императорского Университета Св. Владимира за 1911–1912 год. (1913). Киев : Тип. С. В. Кульженко, 71 с.

Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Императорского Университета Св. Владимира за 1912–1913 год. (1914). Киев : Тип. С. В. Кульженко, 67 с.

Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Университета Св. Владимира. За 1903 год (1904). Киев : Тип. Р. К. Лубковского, 49 с.

Гордон, Г. (1914). К вопросу о материальном положении нашего студенчества. *Вестник воспитания*, 7, 171–183.

Гранд-отель ресторан. (1890). *Харьковские губернские ведомости*, 13 января, 4.

Гусев, А. Н. (1902). *Харьков. Его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего.* Харьков : Тип. Адольфа Дарре, 248 с.

ДАК – Державний архів м. Києва

ДАКО – Державний архів Київської області

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАХО – Державний архів Харківської області

И. В. Е. (1917). Воспоминания И. В. Е. от детства до смерти (1841–1869). *Русская старина*, 4/6, 153–190.

Иванов, А. Е. (2002). Студенческая «самопомощь» в высшей школе Российской империи. Конец XIX – начало XX века. *Отечественная история*, 4, 35–50.

Иванов, А. Е. (2004). *Студенческая корпорация России концы XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации.* Москва : Новый хронограф, 408 с.

Иванов, П. (1903). *Студенты в Москве. Быт. Нравы. Типы. Очерки.* Москва : Тип. Общества распространения полезных книг, 304 с.

- Кругляк, М. Е.** (2015). *Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст.* Житомир : Волинь, 464 с.
- Маркевич, А. И.** (1890). *25-летие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка.* Одесса : Б.и., 734 с.
- Молчанов, В. Б.** (2005). Добробут студентів України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*, 2, 39–53.
- Мошинський, І.** (1994). 90-ті роки у Київському університеті. *З іменем Св. Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників* : у 2 т. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. Київ, кн. 2, 263–278.
- Островитянов, К. В.** (1967). *Думы о прошлом. Из истории первой русской революции, большевистского подполья и октябрьских боев против контрреволюции в Москве.* Москва : Изд-во «Наука», 316 с.
- Отчет о деятельности Общества скорой помощи нуждающимся учащимся в высших учебных заведениях г. Киева. За 1913 год.** (1914). Киев : Тип. А. М. Пономарева, 47 с.
- Отчет о состоянии Киевского Политехнического Института Императора Александра II за 1903 год.** (1904). Киев : Тип. С. В. Кульженко, 235 с.
- Отчет Общества столовых для недостаточных студентов в г. Харькове за 1897 год.** (1898). Харьков : Тип. И. Варшавчика, 22 с.
- Отчет общества столовых для недостаточных студентов в г. Харькове. За 1898 год.** (1899). Харьков : Тип. И. Варшавчика, 1899. 18 с.
- Отчет Общества столовых для недостаточных студентов высших учебных заведений г. Харькова за 1906–7-й год.** (1908). Харьков : Паровая Типо-Лит. М. Я. Дрейшпуля, 30 с.
- Первая...** (1912). Первая Харьковская студенческая перепись. *Записки Императорского Харьковского университета*, 4, 1–114.
- Посохов, І.** (2013). *Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури.* Харків : «Раритети України», 276 с.
- Самчук, Т.** (2013). Раціон та вартість харчування казеннокоштных студентів Університету Св. Володимира на початковому етапі функціонування навчального закладу. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного ун-ту*, 24, 17–23.
- Самчук, Т.** (2019). Харчування студентів університету Св. Володимира (1834–1863 рр.). *Часопис української історії*, 40, 19–28.
- Столовая Общества вспомоществования студентам университета Св. Владимира.** (1899). *Вольный*, 13 октября, 3.
- Студенческая столовая.** (1903). *Киевлянин*, 20 июня, 2.
- Умирают ли у нас с голоду?** (1866). *Киевлянин*, 19 апреля, 179.
- Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років.** (2004). Харків : Фоліо, 750 с.
- Харчування.** (2023). *Приємна новина: маємо студентську їдальню.* <https://uu.edu.ua/harchuvannya> (дата звернення: 25.07.2023).
- ЦДІАК України, м. Київ** – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- Чеважевский, В. С.** (1912). Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870–1875). *Русская старина*, 6, 555–584.
- Шемета, Ю.** (2015a). Їжа та напої: з повсякдення інституту казеннокоштных студентів Імператорського університету св. Володимира (1834–1858 рр.). *Науковий вісник Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка*, 5, 61–69.
- Шемета, Ю.** (2015b). Кухонне і столове повсякдення Інституту казеннокоштенних студентів Імператорського університету Св. Володимира (1834–1858 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного пед. ун-ту імені В. Гнатюка. Серія: історія, вип. 1, ч. 3.* 105–111.

Maryna E. Krugliak

Zhytomyr College of Trade and Economics of State University of Trade and Economics
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

The Canteen Phenomenon in the Everyday Practices of Students in the Under-Russian Ukraine in the Last Quarter of the 19th and Early 20th Centuries

Abstract. *The purpose of the article is to show the history of the emergence of such a phenomenon of student everyday life as the canteen; to demonstrate the conditions of its functioning and to prove the unalternativeness of its existence as a place where the students of the Under-*

Russian Ukraine in the last quarter of the 19th – early 20th centuries were fed. **The methodology of research** is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization, comparison, systematization), special-historical methods (historical-structural, constructive-genetic, historical-comparative) with scientific principles of objectivity, systematicity, historicism. **Scientific novelty** of the work lies in the fact that for the first time in national historiography, there was made an attempt to outline the phenomenon of the student canteen as an integral part of the daily life of young people who received their education in higher educational institutions of Under-Russian Ukraine in the last quarter of the 19th – early 20th centuries; the value of student food was demonstrated and the myth of the "perpetual student" popular in Soviet historical science was destroyed. **Conclusions.** The appearance of the student canteen, without which it is impossible to imagine a modern higher education institution, as an integral part of student daily life, became possible in the last quarter of the 19th century. This was a natural phenomenon, taking into account the growth in the number of students, the democratization of its social composition, the expansion of the network of higher education institutions, the abolition of state-financed student institutes existing at the universities of Under-Russian Ukraine, the increase in the level of self-identification and self-organization of students, etc. Being an institution that is certainly necessary for the systematic organization of food for a large number of young people, the canteen eventually turns into one of the places of revolutionary student activity. The offered meals, although they were often available to students, were not always of high quality and sometimes led to the appearance of chronic diseases of the gastrointestinal tract in young people. Nevertheless, alternative food establishments (pasta restaurants, restaurants, private canteens), due to their elitist and expensive nature, were popular only among wealthy students. For underprivileged youth, the student canteen, in fact, remained an alternative form not only of organizing cheap food, but also an integral part of everyday life, as evidenced by numerous memories of students and student art.

Key words: lunch, census, Under-Russian Ukraine, studentship, student canteen, Society for Helping Needy Students.

References:

- Bahalii, D. I.** (1999). Vybrani pratsi [Selected works]: u 6 t. / [V. V. Kravchenko (holov. red.)]. Kharkiv : KhHI «NUA», t. 1, 600 s. [in Ukrainian].
- Bakhtin** (1876). Vospominaniia iz universitetskoi zhizni (Kontsa piatidesiatykh godov) (Zapiski pokoinogo kievskogo studenta) [Memories from university life (late fifties) (Notes of a late Kyiv student)]. *Kievlianin – Kyivan*, 21 sentiabria, 1–2. [in Russian].
- Bilinskyi, M.** (1928). Z mynuloho perezhytoho. 1870–1888 [From the past experience. 1870–1888]. *Ukraina – Ukraine*, 2, 117–132. [in Ukrainian].
- Bogatinov, N. D.** (1899). Vospominaniia [Memories]. *Russkii arkhiv – Russian archive*, 2, 245–270. [in Russian].
- Byt kievskikh studentov** [Life of Kyiv students] (1863). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia – Journal of the Ministry of Public Education*, 4, 31–35. [in Russian].
- Chevazhevskyi, V. S.** (1912). Iz proshlogo Kievskogo universiteta i studencheskoi zhizni (1870–1875) [From the Past of Kyiv University and Student Life (1870–1875)]. *Russkaia starina – Russian antiquity*, 6, 555–584. [in Russian].
- DAK** – Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva. [State archive of the city of Kyiv]. [in Ukrainian].
- DAKhO** – Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. [State archive of the Kharkiv region]. [in Ukrainian].
- DAKO** – Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti. [State archive of the Kyiv region]. [in Ukrainian].
- DAOO** – Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti. [State archive of Odesa region]. [in Ukrainian].
- Gaudeamus** : studencheskiy sbornik [Gaudeamus: student collection] (1913). Kharkiv : Tip. «Utro», 10 s. [in Russian].
- Gaudeamus** : studencheskiy sbornik [Gaudeamus: student collection] (1914). Kharkiv : Tip. «Utro», 32 s. [in Russian].
- Godovoi otchet Obshchestva vspomoshchestvovaniia studentam Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira za 1909 god** [Annual report of the Society for the Aid to Students of the Imperial University of St. Volodymyr for 1909]. (1910). Kyiv : Tip. K. V. Andrusicha, 52 s. [in Russian].
- Godovoi otchet Obshchestva vspomoshchestvovaniia studentam Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira za 1911–1912 god** [Annual report of the Society for the Aid to Students of the Imperial University of St. Volodymyr for 1911–1912]. (1913). Kyiv : Tip. S. V. Kulzhenko, 71 s. [in Russian].
- Godovoi otchet Obshchestva vspomoshchestvovaniia studentam Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira za 1912–1913 god** [Annual report of the Society for the Aid to Students of the Imperial University of St. Volodymyr for 1912–1913.]. (1914). Kyiv : Tip. S. V. Kulzhenko, 67 s. [in Russian].
- Godovoi otchet Obshchestva vspomoshchestvovaniia studentam Universiteta Sv. Vladimira. Za 1903 god** [Annual Report of the Student Aid Society of the University of St. Volodymyr. For 1903] (1904). Kyiv : Tip. R. K. Lubkovskogo, 49 s. [in Russian].

- Gordon, G.** (1914). K voprosu o materialnom polozenii nashego studenchestva [To the question of the financial situation of our students]. *Vestnik vospitaniia – Herald of Education*, 7, 171–183. [in Russian].
- Grand-otel restoran** [Grand hotel restaurant]. (1890). *Kharkovskie gubernskie vedomosti – Kharkiv Provincial Gazette*, 13 ianvaria, 4. [in Russian].
- Gusev, A. N.** (1902). *Kharkov. Ego proshloe i nastoiashchee v risunkakh i opisaniakh s prilozheniem snimkov, vosproizvedennykh s redkikh kartin, akvarelei, graviur, fotografiy s natury, chertezhei, planov goroda 1768 goda i noveishego* [Kharkiv. Its past and present in drawings and descriptions with photographs reproduced from rare paintings, watercolors, engravings, photographs from life, drawings, city plans of 1768 and the latest]. Kharkiv : Tip. Adolfa Darre, 248 s. [in Russian].
- I. V. E.** (1917). Vospomynaniia I. V. E. ot detstva do smerty (1841–1869) [Memoirs of I. V. E. from childhood to death (1841–1869)]. *Russkaia starina – Russian antiquity*, 4/6, 153–190. [in Russian].
- Ivanov, A. E.** (2002). Studencheskaia «samopomoshch» v vysshei shkole Rossiyskoi imperii. Konets 19 – nachalo 20 veka [Student “self-help” in the higher school of the Russian Empire. Late 19th – early 20th century]. *Otechestvennaia istoriia – National history*, 4, 35–50. [in Russian].
- Ivanov, A. E.** (2004). *Studencheskaia korporatsiia Rossii kontsa 19 – nachala 20 veka: opyt kulturnoi i politicheskoi samoorganizatsii* [Student Corporation of Russia at the end of the 19th – beginning of the 20th century: the experience of cultural and political self-organization]. Moscow : Novyi khronograf, 408 s. [in Russian].
- Ivanov, P.** (1903). *Studenty v Moskve. Byt. Nrvy. Typy. Ocherki* [Students in Moscow. Mode of Life. Morals. Types. Essays]. Moscow : Tip. Obshchestva rasprostraneniia poleznykh knig, 304 s. [in Russian].
- Kharchuvannia.** (2023). Pryiemna novyna: maiemo studentsku yidalniu [Good news: we have a student canteen]. Retrieved from <https://uu.edu.ua/harchuvannia>. [in Ukrainian].
- Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina za 200 rokiv** [Kharkiv National University named after. V. N. Karazin for 200 years]. (2004). Kharkiv : Folio, 750 s. [in Ukrainian].
- Krugliak, M. E.** (2015). *Zhyttia ta pobut studentstva pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [Life and the mode of life of students in the Under-Russian Ukraine of the second half of the 19th and early 20th centuries]. Zhytomyr : Volyn, 464 s. [in Ukrainian].
- Markevich, A. I.** (1890). 25-letie Imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta. Istoricheskaya zapiska [25th anniversary of the Imperial Novorossiysky University. Historical note]. Odesa : B.i., 734 s. [in Russian].
- Molchanov, V. B.** (2005). Dobrobut studentiv Ukrainy v druhoi polovyni XIX – na pochatku XX st. [The well-being of Ukrainian students in the second half of the 19th and early 20th centuries]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 39–53. [in Ukrainian].
- Moshynskiy, I.** (1994). 90-ti roky u Kyivskomu universyteti [The 90s at Kyiv University]. *Z imenem Sv. Volodymyra: Kyivskiy universytet u dokumentakh, materialakh ta spohadakh suchasnykh* : u 2 t. / [uporiad. V. Korotkyi, V. Ulianovskiy]. Kyiv, kn. 2, 263–278. [in Ukrainian].
- Ostrovitianov, K. V.** (1967). *Dumy o proshlom. Iz istorii pervoi russkoi revoliutsii, bolshevistskogo podpolia i oktiabrskikh boyov protiv kontrrevoliutsii v Moskve* [Thoughts about the past. From the history of the first Russian revolution, the Bolshevik underground and the October battles against the counter-revolution in Moscow]. Moscow : Izd-vo «Nauka», 316 s. [in Russian].
- Otchet o deiatelnosti Obshchestva skoro pomoshchi nuzhdaiushchimsia uchashchimsia v vysshih uchebnykh zavedeniakh g. Kieva. Za 1913 god** [Report on the activities of the Society for emergency assistance to students in need in higher educational institutions in Kyiv. For 1913]. (1914). Kyiv : Tip. A. M. Ponomareva, 47 s. [in Russian].
- Otchet o sostoianii Kievskogo Politehnicheskogo Instituta Imperatora Aleksandra II za 1903 god** [Report on the state of the Kyiv Polytechnic Institute of Emperor Alexander II for 1903] (1904). Kyiv : Tip. S. V. Kulzhenko, 235 s. [in Russian].
- Otchet Obshchestva stolovykh dlia nedostatochnykh studentov v g. Kharkove za 1897 god** [Report of the Society of canteens for insufficient students in Kharkiv for 1897]. (1898). Kharkiv : Tip. I. Varshavchika, 22 s. [in Russian].
- Otchet obshchestva stolovykh dlia nedostatochnykh studentov v g. Kharkove. Za 1898 god** [Report of the society of canteens for insufficient students in Kharkiv. For 1898.]. (1899). Kharkiv : Tip. I. Varshavchika, 1899. 18 s. [in Russian].
- Otchet Obshchestva stolovykh dlia nedostatochnykh studentov vysshih uchebnykh zavedeni g. Kharkova za 1906–7-i god** [Report of the Society of canteens for insufficient students of higher educational institutions in Kharkiv for 1906–7]. (1908). Kharkiv : Parovaia Tipo-Lit. M. Ia. Dreishpulia, 30 s. [in Russian].
- Pervaia Kharkovskaia studencheskaia perepis** [First Kharkiv student census]. (1912). *Zapiski Imperatorskogo Kharkovskogo universiteta – Notes of the Imperial Kharkiv University*, 4, 1–114. [in Russian].

- .....
- Posokhov, I.** (2013). *Studentstvo universytetiv Rosiiskoi imperii XIX – pochatku XX st.: stanovlennia ta evoliutsiia subkultury* [Studentship of universities in the Russian Empire of the 19th – the beginning of the 20th century: the formation and evolution of subculture]. Kharkiv : «Rarytety Ukrainy», 276 s. [in Ukrainian].
- Samchuk, T.** (2013). Ratsion ta vartist kharchuvannia kazennokoshtnykh studentiv Universytetu Sv. Volodymyra na pochatkovomu etapi funktsionuvannia navchalnoho zakladu [Ration and variety of eating state-owned students at the University of St. Volodymyr at the initial stage of the functioning of the educational institution]. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoi istorii: zbirnyk naukovykh prats Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu – Actual problems of national and world history: a collection of scientific works of the Rivne State Humanities University*, 24, 17–23. [in Ukrainian].
- Samchuk, T.** (2019). Kharchuvannia studentiv universytetu Sv. Volodymyra (1834–1863 rr.) [Nutrition of students of St. Volodymyr University (1834–1863)]. *Chasopys ukrainskoi istorii – The Journal of Ukrainian History*, 40, 19–28. [in Ukrainian].
- Shemeta, Yu.** (2015a). Yizha ta napoi: z povsiakdennia instytutu kazennokoshtnykh studentiv Imperatorskoho universytetu sv. Volodymyra (1834–1858 rr.) [Food and drinks: from the daily life of the Institute of Treasury Students of the Imperial University of St. Volodymyr (1834–1858)]. *Naukovyi visnyk Kremenetskoho oblasnoho humanitarno-pedahohichnoho instytutu im. Tarasa Shevchenka. Serii: Pedahohika – Scientific Bulletin of the Kremenets Regional Humanitarian and Pedagogical Institute named after Taras Shevchenko. Series: Pedagogy*, 5, 61–69. [in Ukrainian].
- Shemeta, Yu.** (2015b). Kukhonne i stolove povsiakdennia Instytutu kazennokoshtnykh studentiv Imperatorskoho universytetu Sv. Volodymyra (1834–1858 rr.) [Everyday life in the kitchen and dining room of the Institute of Treasury Students of the Imperial University of St. Volodymyr (1834–1858)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho ped. un-tu imeni V. Hnatiuka. Serii: istoriia – The Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: history*, vyp. 1, ch. 3. 105–111. [in Ukrainian].
- Stolovaia Obshchestva vspomoshchestvovaniia studentam universiteta Sv. Vladimira** [Canteen of the Student Aid Society of the University of St. Volodymyr]. (1899). *Volyn*, 13 *oktiabria*, 3. [in Russian].
- Studencheskaia stolovaia** [Student canteen]. (1903). *Kievliaŋin – Kyivan*, 20 *iunia*, 2. [in Russian].
- TsDIAK Ukrainy, m. Kyiv** – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. [in Ukrainian].
- Umiraiut li u nas s golodu?** [Are people dying of hunger here?] (1866). *Kievliaŋin – Kyivan*, 19 *aprelia*, 179. [in Russian].
- V studencheskoi stolovoi** [In the student canteen] (1907). *Kievskaiia mysl – Kyivan thought*, 1 *noiabria*, 3. [in Russian].
- Vegetarianskaia stolovaia** [Vegetarian canteen] (1910). *Studencheskaia mysl – Student thought*, 23 *noiabria*, 23. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 01.07.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.08.2023 р.